

Đuro Šušnjić

VERSKI DIJALOG I TOLERANCIJA – DRAMA RAZUMEVANJA

Rezime

U tekstu se povijesno-kulturološki razmatraju dramatična iskustva ekumenskog odnosno međuverškoga razumevanja. Svoju pažnju autor teksta usmerava na 4 analitičke ravni: 1) dijalog između vernika iste veroispovesti (dijalog između pravoslavnih vernika međusobno), 2) dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti (npr. dijalog između katolika, pravoslavnih i protestanata), 3) dijalog između vernika različitih vera (npr. dijalog između budista, hrišćana i muslimana), 4) dijalog između vernika i onih koji ne veruju (ili sa onima koji su neodlučni, odnosno ravnodušni prema veri). Na kraju autor govori o pretpostavkama za budućnost međureligijskoga dijaloga od kojih posebno izdvaja adekvatno obrazovanje.

Sva su ludila neuspeh u odnosu sa drugim

Emanuel Munije

Od starih Grka svet se učio razgovoru, a od starih Rimljana govoru. Zato su Grci imali učenjake i mudrace, a Rimljani pravnike i govornike. Grci nisu razgovarali samo između sebe, oni su vodili razgovore i sa svojim bogovima: vina, ljubavi, mud-

rosti. Diveći se grčkim bogovima, mi se ustvari divimo grčkoj kulturi, u kojoj je svaki bog simbolizovao neku vrednost, a vrhovni bog ili “bog opšte prakse” simbolizovao je celovit vrednosni sistem. U svoje bogove Grci su položili sve što je bilo etički i estetički vredno: jednom je bog shvaćen kao najviše dobro, a drugi put kao savršen oblik!

Grci su prvi osetili da se kroz razgovor rađa ne samo mudra misao, nego i da se gradi zajednica: odustati od razgovora značilo je, za njih, odustati od istine i zajednice u isti čas! Jer sve dok svi članovi zajednice na trgu (agori) nemaju prilike da izraze svoje misli, zajednica nema uvida u moguća i stvarna rešenja svojih problema: ona ne zna o sebi sve što može da sazna ako se otvori! Stepen saznanja zavisi od stepena otvorenosti: koliko su pojedinci otvoreni za zajednicu, toliko su otvoreni za istinu!

Zanimljiva je činjenica da grčko mnogoboštvo ne zna za verski rat, kao što nije znalo ni za raskole, jeresi itd. Kako ćemo videti, rat je pre povezan sa verom u jednog Boga, jer vera u jednog Boga isključuje sve druge: ona je netrpeljiva, borbena i lako zapaljiva! Ona tek može da tvrdi da je njen Bog istina, a svi drugi samo obmane: prva najava strepnje u kulturi! Monoteističke vere radije ističu svoju prednost nego jednakost sa drugima. Tamo gde je bilo više bogova, bilo je i više načina mišljenja, verovanja i ponašanja: lakše se disalo, kao što se lakše diše u višestranačkom političkom sistemu nego u jednostranačkom jednoumlju. Tamo gde susrećemo veru u više bogova, ne možemo naići na svemoć jednog među njima, jer i među njima postoji podela rada. Grci su, dakle, bili svesni da postoje mnoge vere i drukčiji načini za njihovo izražavanje – zato su rado ulazili u razgovor sa drugim i drukčijim. To je i razumljivo, jer oni nisu imali svete knjige u kojima bi istina bila zapisana jednom za svagda – zato nisu bili dogmatični. Nisu imali proroke i spasitelje, pa nisu bili obavezni da ih slede – zato nisu bili fanatični. Njihovu veru stvorili su pesnici a ne sveštenici, zato je ona omogućila dijalog sa drugim pogledima na svet, što je povoljno delovalo na razvoj filozofske i naučne misli.

* * *

Govoriti o dijalogu a ne upozoriti na to da hrišćanski Bog od samog početka vodi razgovor sa svojih dvanaest učenika i sa svakim koga sretne na svom trnovitom putu znači ne samo promašiti suštinu hrišćanskog poimanja ljubavi, vere i spasenja, nego i ne razumeti temelj odnosa Boga prema čoveku i čoveka prema svom bližnjem.

Iz metodoloških razloga ovde ću, ukratko i uopšteno, da razmotrim verski dijalog i toleranciju na četiri analitičke ravni:

- 1) dijalog između vernika iste veroispovesti (npr. dijalog između pravoslavnih vernika međusobno),
- 2) dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti (npr. dijalog između katolika, pravoslavnih i protestanata),
- 3) dijalog između vernika različitih vera (npr. dijalog između budista, hrišćana i islamskih vernika) i
- 4) dijalog između vernika i onih koji ne veruju (ili sa onima koji su neodlučni, odnosno ravnodušni prema veri).

1. Dijalog između pravoslavnih vernika

Rasprave između vernika iste vere znaju biti isto tako žestoke kao i sporovi sa vernicima različitih vera ili sa nevernicima. Ovo dokazuje da jedna vera ne mora očekivati propitivanje i osporavanje samo od neke druge vere ili nevere, nego i od strane vernika svoje vere, koji je tako drže otvorenom i spremnom za razgovor. Trpeljivost unutar svoje vere prema odstupanjima od vere može biti mera trpeljivosti prema drugim verama ili neveri. Zvanična vera često je netrpeljiva prema jeretiku i mistiku, iako su oni po pravilu veoma pobožna bića. Oni nisu ljudi koji donose i unose mir u svoju versku zajednicu, jer ne slede propisane obrede i ne haju za stroge norme. Nasuprot tome, Crkva smatra da je versko iskustvo pronašlo svoje prave govorne i jezičke oblike u svetim obredima i svetim normama. Ali, i ovde valja biti nepristrasan koliko god se može: treba reći da netrpeljivost prema jeretiku i mistiku često vodi progonu i osudi, ali i zaštiti nadmoćne verske tradicije!

Jedna zvanična (organizovana) vera mora biti na zavidnoj duhovnoj visini da bi mogla podneti ili poštovati izbor koji izvire iz ličnog iskustva, slobode i savesti njenih vernika: uzajamno razumevanje, slaganje i ljubav samo su ideali koji se retko dostižu! Tako, na primer, čim se pojavi monaštvo u nekoj veri (povučeno u tihi svet mira i molitve), to je znak da ga crkveni (zvanični, organizovani) oblik vere ne zadovoljava ili čak sprečava u neposrednom doživljaju svetog i tajnovitog. Isto tako, pojava jeretika siguran je znak da između verskog učenja Crkve i stvarnog života vernika postoji neka napuklina, neki nesklad, raskorak i ponor. Mistik, monah i jeretik jesu pitanja za veru koja gaji kult većine (sabornosti) i ne brine mnogo o posledicama ličnog izbora. Odavno se zna da svaka organizacija ne podnosi one koji se razlikuju i koji veruju i misle na zavidnoj duhovnoj i moralnoj visini. Ali, kako reče Ernst Jinger, „pojedinač još uvek ima organa u kojima živi više mudrosti nego u celokupnoj organizaciji”.¹

Džon Kuper Pouis dodaje: “Srce sveta može da se obnovi samo kroz usamljениčki život pojedinca.”²

Herman Hese zaključuje: “Čist čovek, spreman da pati za svoj ideal i stremljen ka njemu, to je uvek i svuda retka dragocenost.”³

Uvek je unutar svake vere bilo glasova koji nisu mogli da se usaglase. Ernst Bloh često je isticao „da najbolje u religiji jeste to da ona stvara otpadnike”. Otpadnik od vere moguć je samo ako postoji zvanična ili ustanovljena vera, to jest kada se njeno učenje sredi u dogmu, iskustvo položi u propisan obred, ličnost zatvori u ulogu, vrednost u normu, ljubav u obavezu. Kada se vera ozvaniči i ustanovi, onda u njoj nešto umre. Otpadnik od vere sklon je da skрати put do Boga, uklanjajući posrednike. Za njega molitva nije navika, nego najdublji doživljaj svete i tajnovite stvarnosti. Ima, dakle, pojedinih

¹ Ernst Jinger, *Odmjetnik*, Alef–Gradac, str. 30.

² Dž. K. Pouis, *Filozofija samoće*, Centar za geopoetiku, Beograd, 1995, str. 54.

³ H. Hese, *Moja vera*, Narodna knjiga–Alfa, Beograd, 1999, str. 96.

vernika koji u zvaničnoj i ustanovljenoj veri ne nalaze ispunjenje svojih verskih potreba i želja. To su usamljeni ljudski glasovi koji ne podnose moćne sile obezličjenja: oni nisu ljudi dogme nego ljudi iskustva! Oni su razumeli da je vera ponuda a ne prinuda (“u veri nema prinude”), poziv koji očekuje odziv, a ovaj je po pravilu lični. Ako je spasenje lična stvar, onda učesće u kolektivnom životu i nije toliko bitno: ima spasa i izvan crkve, izvan sinagoge, izvan džamije, izvan hrama. Umni čovek zapisao je: “Potreban mi je bio vlastiti bog kome bih mogao govoriti i od koga bih mogao očekivati odgovor.”⁴

Vera je šira i dublja od veroispovesti. Konfesionalna pripadnost ne poklapa se posve sa religioznošću, jer ima religioznih koji ne pripadaju konfesiji.

Nikolaj Berđajev na više mesta ističe da Crkva iznutra živi i diše od svetitelja, proroka i apostola, verskih genija i nadarenih vernika, verskih heroja i podvižnika, dok izvana ona živi od episkopa i sveštenika, „stručnih čuvara svetog”⁵ (M. Veber). Pokazuje se da su verskoj ustanovi, odnosno Crkvi, potrebne buntovne, stvaralačke ličnosti koje joj pomažu da se razvija. Takva ličnost obasjava druge svojim iskustvom, kao što cvet zapahnjuje svojim mirisom. Takva ličnost požuruje Crkvu da se iznutra menja: to je uglavnom pokret pojedinca koji ostaje u Crkvi i vezan je uz nju do njenog punog ozdravljenja! Iskustvo ovih vitezova vere jeste precizna mera onoga što je izgubljeno u dogmi, crkvenom obredu i organizaciji, to jest u verskom formalizmu. Crkva nikada ne bi upoznala i pročistila svoju veronauku bez unutrašnjih sporova i spoljašnjih osporavanja. Ove sporove i sukobe nisu zapodevali i vodili ljudi bez duhovnih sposobnosti, nego baš oni blistava uma i čista srca: verski gorostasi među verskim patuljcima! Ovde treba svakako istaknuti da ova napetost između ličnog iskustva

⁴I. Baševic Singer, *Strasti*, Svjetlost, Sarajevo, 1988, str. 144.

⁵Nikolaj Berđajev, *O čovekovom pozvanju: Oglad iz paradoksalne etike*, Zepter-Book World, Beograd, 2000, str. 91.

bogotražitelja i zvanične crkvene norme može da doprinese boljem samorazumevanju pravoslavne vere.⁶

Pošto svaki vernik dohvata i shvata poruku spasenja na delimičan i nesavršen način, kroz trpeljiv razgovor mogu da rastu u razumevanju svete tajne. Ovde je pravo mesto da se navedu reči A. S. Homjakova: “Učitelj je otišao na put, ostavljajući svoje učenje trojici učenika. Najstariji je verno ponavljao ono što ga je učitelj naučio, bez ikakve promene. Jedan od mlađih je dopunio učenje, a drugi je odstupio od njega. Po povratku, učitelj, ne naljutivši se ni na koga, reče mlađemu: ‘Zahvali se svom starijem bratu, jer bez njega ti ne bi sačuvao istinu koju sam ti preneo!’ A onda reče starijem: ‘Zahvali se svojoj mlađoj braći, jer bez njih ti ne bi razumeo istinu koju sam ti poverio!’” Pouka koja sledi mogla bi da glasi ovako: svaki pokret protiv Crkve mogao je da se prevede u pokret unutar Crkve da je bilo više dijaloga, tolerancije i hrišćanske ljubavi.

Naravno, ne završavaju se svi sporovi ovako mudro i miroljubivo kao u navedenoj priči, ali oni su mogli da se tako završe da je postojala sklonost Crkve ka dijalogu i toleranciji. Neko je od pravoslavnih duhovito primetio da je pravoslavlje prava vera grešnih ljudi. Postojali su, i još uvek postoje, brojni nesporazumi, sporovi i sukobi unutar samog pravoslavlja, od kojih ću za ovu priliku pomenuti samo neke.

Dobro poznat slučaj desio se sa malom zajednicom koptskih vernika. Kopti su već u 4. stoleću naše ere odbacili Sveto Trojstvo i usvojili učenje o jednoj prirodi božanstva (monofizitizam), čime su osporili učenje pravoslavne crkve. Odvajanje od majke crkve desilo se koliko zbog teoloških toliko i zbog Političkih razloga. Kopti su živeli i preživeli sve osude i progone ne samo od Pravoslavne crkve nego i od arapske i turske vlasti, pa koptsko hrišćansko monaštvo, započeto u egipatskoj državi, živi i danas, kao i koptski jezik, kojim više niko

⁶ “Jer treba i jeresi da budu među vama, da se pokažu pošteni koji su među vama.” (Kor 11,19)

ne govori osim kad izgovara i upućuje molitve “Nilu, ribama i živim bićima”. Članovi ove male pravoslavne zajednice veoma su obrazovani i cenjeni u društvu zbog svojih duhovnih i moralnih vrlina, pa zauzimaju nesrazmerno velik broj uglednih položaja u egipatskom društvenom, političkom i kulturnom životu.⁷

A. Šmeman, u čuvenom delu *Istorijski put pravoslavlja*,⁸ iznosi podatak o “prvom velikom raskolu u pravoslavnom svetu”. To je bio sukob između Vizantije i Bugarske oko prevlasti u pravoslavnoj veri. U tom sukobu vizantijski car Vasilije II, nazvan “Bugaroubica”, uništio je nezavisnost bugarske države i Crkve (1001–1014) i naredio da se iskopaju oči 15.000 zarobljenika, i onda ih, tako izvađenih očiju, vratio bugarskom caru Samuilu, koji je, potresen tim prizorom, za dva dana umro, a carstvo mu se konačno raspalo 1018. godine.

Ovde je potrebno pomenuti i bogumilski seljački pokret u 10. veku, čiji su se članovi ispovedali jedan drugome, jer su sve crkvene obrede (ispovest, krštenje, venčanje, pričest itd.) smatrali uzaludnim. I oproštaj su davali jedni drugima, po potrebi. Ovi suviše slobodni ljudi za svoje vreme, koji između sebe nisu marili za odnose nadređenih i podređenih, nisu se pokoravali gospodarima i podstrekavali su narod protiv njih. Zato su morali napustiti svoju domovinu, prešavši u Bosnu (1180–1214), gde je njihova vera, za vladavine Kulina bana, postala državna religija, da bi u 14. veku, posle otomanskog osvajanja Bugarske i Bosne, većina bogumila prihvatila islamsku veru, dok je manjina njihovih misionara živela pod imenom katara po čitavoj Evropi, gde su uskoro postali prvi jeretici, spaljeni na lomači 1022. od strane Katoličke crkve: dominikanci i franjevci dobili su zadatak

⁷ Opširnije: *Enciklopedija živih religija*, Nolit, Beograd, 1992, str. 387. O Koptima divno piše Lorenz Darel, Aleksandrijski kvartet II, Prosveta, Beograd, 1965, str. 48–55 i posebno na str. 137.

⁸ A. Šmeman, *Istorijski put pravoslavlja*, Atos, Cetinje, 1994, str. 317–323.

da ih preobrate, a kad im to nije uspelo, Rimaska crkva ih je uništala do poslednjeg izdanka.⁹

Nesporazumi, sporovi i sukobi unutar pravoslavne vere nisu okončani ni do današnjeg dana, ali je njihova učestalost i žestina daleko manja i slabija nego što je to u drugim verama, što i objašnjava zašto u toj veri nije bilo revolucija, reformacija i protureformacija, pa ni brojnih sekti i kultova. Ipak, i u naše vreme, verske i svetovne ideologije dovele su do toga da se pojedine pravoslavne crkve nađu u dušmanskom odnosu, čime je problem samostalnosti pojedinih crkava prevagnuo nad pitanjem sabornosti.¹⁰

Ponekad se, dakle, previdi ili zaboravi da je Duh Sveti i duh zajednice. Naš Bog nije bog osvete i odmazde nego bog ljubavi i praštanja. Zato Radovan Bigović divno reče: „Ljubavlju zadržavamo nebo u svom oku.”¹¹

“Ako je Bog ljubav, a jeste, onda onaj ko ne ljubi, ne poznaje Boga.”¹²

Ako pravoslavni vernici ne umeju da vode uljudne međusobne razgovore, onda oni još manje mogu da vode trpeljive razgovore sa vernicima drugih hrišćanskih veroispovesti, ili vernicima drugih vera, ili sa onima koji ne veruju.

2. Dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti

Čudno je što se oštri sporovi i sukobi rađaju među onima koji su najviše slični – između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti. Iako se zna i priznaje da su katolička, pravoslavna i protestantska

⁹ Šire: J. Parnov, *Luciferov presto: Ogledi o magiji i okultizmu*, Novo delo, Beograd, 1988, str. 52 i dalje.

¹⁰ Videti o ovome hrabru knjigu Radovana Bigovića, *Crkva i društvo*, Beograd, 2000, str. 197.

¹¹ Op. cit., str. 20.

¹² Op. cit., str. 41.

veroisповest zapravo jedna te ista vera, naime hrišćanska, sa razlikama koje nisu vredne pomena, ipak se svaka od njih zatvara (npr. brakovi se sklapaju u okviru svoje veroispovesti). Na apstraktnoj ili teološkoj ravni njihovi su stavovi hrišćansko-humanistički, na društveno-političkoj ravni njihovi stavovi su ideološko-pragmatički. Sledi da se hrišćanstvo izdelilo unutar sebe zbog ideoloških razlika, a ne teoloških razloga: netrpeljivost među sestrinskim crkvama ne dolazi iz teologije nego iz ideologije! Zato je engleski pisac i episkop Anglikanske crkve Džonatan Swift i mogao reći da “mi imamo upravo onoliko vere koliko je potrebno da se mrzimo, ali nedovoljno da volimo jedni druge”. Na duhovnoj ravni, zapadnoevropska kultura od svoga početka traga za mirom, a na iskustvenoj ravni, sve vreme svoga postojanja rađa sukobe.

Naizgled je protivrečno da se spori o nečem što je od Boga darovano i određeno – o Božjoj Poruci. Međutim, iako je Božja Poruka po sebi celovita i jasna, vernici raznih hrišćanskih zajednica razumeli su je na različite načine (“more ways than one”). Gledano apstraktno-teološki, značenje Poruke (dogme) uvek je isto, samo je razumevanje Poruke (dogme) od strane pojedinih vernika ili verskih zajednica po pravilu različito. Sama činjenica da postoji razlika u razumevanju Svete Reči od strane vernika i čitavih zajednica znači da im se nešto događa. Razlike u razumevanju nemaju osnova u Svetom Pismu, nego u osobnom iskustvu i istoriji. Reč dobija ono značenje koje joj udahnuje vernik ili verska zajednica. Trebalo bi da su hrišćani vernici jedne Knjige, ali oni to ipak nisu: razlikovanja u okviru istog.

Ako se ima na umu da su razne hrišćanske veroispovesti samo različita razumevanja iste Objave ili Poruke, onda se mora reći da u pogledu same vere među njima ne bi smelo da bude spora. Hrist je zahtevao “da svi budu jedno”. Hrist je jedan, ali hrišćani nisu jedinstveni. Oni su bili koliko-toliko jedinstveni prvih vekova hrišćanstva. To je bilo u ono vreme početka, kada je hrišćanstvo bilo slično Hristu, koji je uvek bio duhovno i moralno viši od Crkve. Ako je Sveto celina, onda delenje celine znači grešku i greh prema „Svetom Jedinstvu”. Jer

odmah se narušava celina duše, koja ne zna i ne želi da zna za bilo kakvu podelu.

Leonard Bof često opominje da je hrišćanstvo koren iz koga ne niče samo jedna grana i samo jedan cvet.¹³

Ap. Pavle davno je upozorio: "Ne hvali se granama; ako li se ipak hvališ, ne nosiš ti korijena nego korijen tebe" (Rim 11,18). Ako svaka od tri hrišćanske veroispovesti prizna da je njeno razumevanje Božje Poruke ljudsko, to jest ograničeno, onda će svaka na taj način sebe otkriti ili otvoriti za neograničeno bogatstvo značenja same Poruke. N. Berđajev, govoreći o čovekovom pozvanju, kaže: "Hrišćanska svest ne dopušta čoveku da misli kako sam živi u istini, dok drugi žive u laži. Niko ne oseća punoću istine i ne živi u potpunoj istini, nije prešao u čisto biće." Reč je o tri različita, a ne isključiva, načina ispovedanja iste vere: kao što postoje tri načina pevanja iste pesme ili tri načina sviranja iste muzičke skladbe! Dijalog između različitih ogranaka istog stabla, istog hrišćanskog pogleda na svet, pre bi trebalo da bude prijateljsko ubeđivanje nego duhovni spor ili društveni sukob. „Možeš li da zamisliš jednu široku reku koja se neko vreme deli u tri različita toka pre nego što se ta tri rečna toka opet spoje u jednu veliku reku?"¹⁴

Hrišćanska je vera dijaloška u svojoj biti, jer hrišćanski Bog ne prestaje da vodi razgovore sa Svojim učenicima, sledbenicima, pa i protivnicima. Drugi se, zapravo, i ne vidi kao protivnik ili neprijatelj, nego kao dopuna i suprotnost. Ali hrišćanske crkve su, i pre raskola 1054. godine, vekovima vodile odvojen verski život, jer da nisu, ne bi bilo nikakvih razlika s obzirom na učenje, organizaciju verskog života i vršenje verskih obreda (setimo se samo spora oko ikona, nepogrešivosti pape itd.). Tako L. Bof smatra da je katolicizam načinio istorijsku grešku i greh isključenjem protestantizma kao unutrašnje, kritičke svesti, jer je ova svest omogućavala da se Božja Reč "prepozna na drugi

¹³ L. Boff, *Crkva, karizma i vlast*, Stvarnost, Zagreb, 1987, str. 105.

¹⁴ J. Gorder, *Sofjin svet: Roman o istoriji filozofije*, Centar za geopoetiku, Beograd, 1996, str. 175.

način osim u jednoj jedinoj doktrini, jednoj jedinoj liturgiji, jednoj jedinoj moralnoj normi, te u jednoj jedinoj crkvenoj organizaciji”.

Nema sumnje da trpeljivost među hrišćanskim veroispovestima nije moguća ako u svakoj od njih nema sklonosti da se sumnja – a sumnja je posledica razmišljanja. Netrpeljiva vera iznutra je slaba vera – nema poverenja u sebe, pa onda ni u druge vere. Otuda postaje razumljivo zašto su se najžešći ratovi vodili baš između hrišćanskih zemalja. Ovo doznajemo ne samo iz istorijskih izvora, nego i iz analize jezika kao skladišta ratnih značenja: to je „naoružani jezik” ili pogrebno pojmovlje. Radovan Bigović veli: „Svakako, kao i u svakom jeziku, i u ovom je bilo nepravilnih glagola.” A na drugom mestu u istoj knjizi on pojačava: „Naše vreme je vreme slobode reči, ali nije, nažalost, i vreme odgovornosti za reč.”¹⁵

Zanimljivo je, ističe R. Bigović, da podeljeni hrišćani nikada nisu osetili bol i tugu jedni za drugima, drugi je uvek bio kriv i uvek je bio u zabludi.¹⁶

Emanuel Munije s pravom je govorio: “Sva su ludila posledica neuspeha u odnosu sa drugim.”

Rano uvođenje racionalne dimenzije u hrišćansku veru (racionalna teologija) predstavlja izvesnu prepreku za potpuno zatvaranje, fanatizam i netrpeljivost, jer znanje je otvoreno za razloge i dokaze, dok čista vera to nije, jer je ona isto što i ubeđenje i sigurnost. Sporovi najčešće nastaju oko nekog pitanja za čije se rešenje mogu navesti dokazi za i protiv, pri čemu niko nema dovoljno dokaza da bez prigovora zastupa svoj stav. Ako pravoslavna verska tradicija drži da su mistično iskustvo, isihazam i obred nadmoćni razumu, logici i nauci, onda zapravo nikakav razgovor između nje i verskih tradicija sa razvijenom racionalnom teologijom nije moguć ili je veoma otežan.

¹⁵ R. Bigović, op. cit., str. 174 i 47.

¹⁶ Op. cit., str. 172.

Kada čovek sve sabere i oduzme, sav se oduzme, jer odjednom otkrije da ljude deli ono što im je zajedničko: zajedničko poreklo, zajednički jezik, zajednička vera. U Severnoj Irskoj ista hrišćanska vera razdvaja protestante od katolika, i oni se međusobno bore na život i smrt. Jedni druge ne mogu da izbegnu, iako ni jedni ni drugi ne žele da se sretnu. “Što je bliskije dodirivanje, utoliko je snažnija mržnja.”¹⁷

Netrpeljivost, zlu krv i mržnju ne izazivaju toliko velike razlike, nego baš one male i zanemarljive, pa su u pravu oni koji govore o „narcizmu malih razlika” ili „prokletstvu malih razlika”. Ali nema potrebe da se o ovome dalje govori, jer mi imamo bogato iskustvo sa nelogičnom činjenicom da dva-tri naroda deli ista vera, isti jezik, isto poreklo, isti običaji itd. U pravu je čuveni antropolog B. Malinovski kada kaže: „Ljudska priroda je takva da se želja zadovoljava isto toliko umanjivanjem drugih koliko unapređivanjem samog sebe.” Češki katolički filozof Jan Patočka tačno je primetio: ono što se još nije desilo hrišćanstvu jeste samo hrišćanstvo!

Svaka od ovih triju veroispovesti ima šta da ponudi svakoj drugoj. Pravoslavlje je tu da podseti sestrinske veroispovesti na duhovne vrednosti mučeništva i vernosti. Rimokatoličanstvo je tu da opomene pravoslavne na racionalno obrazovanje i praktično političko delanje. Protestantizam je tu da ih obe podseti na slobodu ličnosti i etičke vrednosti vere.¹⁸

3. Dijalog između hrišćana i nehrišćana

U Kur'anu, svetoj knjizi islamske vere, “spuštenoj s neba pomoću nebeskog užeta”, stoji zapisano: “Od jednog čoveka i od jedne žene vas stvaram i na narode i plemena vas delim, međusobno da se upoznajete.”

¹⁷J. Hajzina, *Patriotizam i nacionalizam u evropskoj istoriji do kraja 19. veka*, Prometej–Terisit, Beograd–Novi Sad, 1996, str. 21.

¹⁸Šire o ovome: S. Bulgakov, *Pravoslavlje*, Književna zajednica, Novi Sad, 1991, str. 197.

Svaka religija samo je jedan od mogućih uvida u apsolutnu i mističnu stvarnost koja se manifestuje ne samo u prirodnom svetu nego i u duhovnom i društvenom životu. Pitati koja je religija bolja ili najbolja isto je kao i pitati koji je jezik bolji za sporazumevanje: što ih neko više zna, više se sporazumeva! Stav “samo je moja vera prava, a sve druge vere su krive” ne može biti osnova za dijalog i trpeljive odnose, kao ni za bilo koji oblik stvarne saradnje. U meri u kojoj se druga vera ne priznaje kao sastavni deo vlastitog pogleda na svet, u toj meri se ona doživljava kao moguća opasnost. Kad jedna vera mirno podnosi drugu, ne samo u duhu nego i u stvarnosti, onda je to znak snage obeju vera i jamstvo njihove budućnosti. Jedna mudra misao stigla je i do nas sa istočne strane sveta, odakle, uostalom, i potiču sve zapadne vere. “Čovek koji poštuje samo svoju veru, a potcenjuje druge, nalik je na čoveka koji poštuje samo svoju majku, a prezire majke drugih.” Islamski vernici su naša mlađa braća, kao što su i jevrejski vernici naša starija braća – jedni od drugih mogu da uče i bogate svoje iskustvo. Imaju jednog Boga sa tri imena.

Danas nema većeg grada u svetu u kome se ne bi mogli naći ljudi različitih vera, nacija i kultura. Iz njihovih duhovnih susreta nastali su istinski plodovi ljudskog uma, a iz telesnih dodira najlepša lica ovoga sveta. Mi ni danas nismo dovoljno svesni značaja i značenja što ga razgovor kao duhovni susret ima u razvoju svetske kulture, u čijem središtu su svetske religije. Odbiti razgovor sa drugom kulturom, odnosno drugom religijom, znači odbiti mogućnost da se nešto drugo nauči, da se obogati vlastita kultura i religija. Ko se poistovećuje samo sa vrednostima svoje kulture, taj je slep za sve druge kulture – on je čovek jedne kulture, osuđen da duhovno ne raste. Jedna kultura ne može postati svesna sebe, to jest svoga identiteta, bez odnosa sa drugim kulturama, koje se od nje razlikuju.

Ako se dva načina mišljenja, verovanja i delanja toliko razlikuju da se ne može naći neko polje uzajamnog razumevanja, onda nije mali plod razgovora među njima ako se ustanove granice preko kojih se

ne može ići dalje. Jedna vera ne sme biti protiv druge: ako ne mogu jedna sa drugom, onda mogu jedna pored druge, a ne moraju jedna protiv druge. Razlike među religijama nisu više osnova za netrpeljivost i sukobe, već povod za razumevanje i saradnju. Netrpeljivost je nepojiva sa izvornim porukama svetskih religija. Maks Veber navodi da su u helenskom svetu čak i zavađeni narodi poštovali bogove svojih protivnika i prinosili im žrtve. U savremenom svetu pluralističkih verovanja trpeljivost postaje merilo vrednosti jedne vere. Trpeljivost je nužan uslov u društvima verske, nacionalne i kulturne različitosti. V. Džems u *Raznolikosti religioznog iskustva* primetio je: “U kući našeg Oca mnogo je soba, pa svatko mora sam otkriti vrstu religije i količinu svetosti koja se najbolje slaže s onim što on smatra svojom snagom, te osjeća kao svoju istinsku misiju i vokaciju.”

Ako se uporede svetske religije, onda će se ustanoviti da u njihovim učenjima preovlađuju stavovi razumevanja, trpeljivosti i ljubavi. Ako je to tako, a jeste, otkuda onda mržnja, sporovi i ratovi? Očigledno da ove pojave ne dolaze iz religije. Odakle onda dolaze? Dolaze iz religijske ideologije (klerikalizma, nacionalizma itd.) – kad se vera stavi u službu ograničenih interesa. Prema tome, svete Reči osnivača svetskih religija ne sadrže ništa što bi ličilo na netrpeljivost, mržnju i rat. Ako bi rat zavisio od vere, onda rata ne bi ni bilo, jer su vere po pravilu vere u mir. Sve su svetske vere usvojile zlatno pravilo „ne čini drugome ono što ne bi želeo da on tebi učini”. Vernici se mole za red i mir u sebi i u svetu, što znači da su mržnja i rat u opreci sa smislom vere, ali ne i u opreci sa verskom ideologijom. Može li onda ideolog jedne vere da govori u ime vere? Naravno da ne može, jer bi to bila vera protumačena u ideološkom ključu – s obzirom na interes pojedinca ili verske zajednice. Zato sv. Sava i reče: “Ako je pop grešan, molitva nije!” Zar se u Jevanđelju po Marku ne ističe: “Dom moj zvaće se dom molitve za sve narode. A vi od njega načiniste hajdučku pećinu!” Kada se vrednost religije ne meri po njenim izvornim ili unutrašnjim značenjima, onako kako su ona data u otkrovenjima, već

po izvedenim ili spoljašnjim ciljevima, onako kako oni odgovaraju interesima pojedinaca i grupa, tada se dešava izdaja vere. Niče više: ideologija je koristan način pogrešnog tumačenja vere! Onaj ko mrzi u ime vere čini zločin protiv vere. Stara mudrost kaže: “Kloni se svađe, pa ćeš manje da grešiš.”

Ako se ideolozi verskih zajednica nastave da svađaju, onda se njihova svađa može završiti tišinom koja vlada na groblju.

4. Dijalog vernika sa onima koji ne veruju

Nevera nastaje kao kritički odgovor na veru: gde ima vere, ima i nevere! Možda istorija nevere čuva u sebi isto toliko istine o veri koliko i sama istorija vere, jer iskreni nevernici brane istinu koliko i iskreni vernici. Nijedna rasprava, ako je stvarno usmerena na traženje istine, ne priznaje nijedan drugi autoritet, osim autoriteta istine. Zato oni koji ne veruju mogu pomoći onima koji veruju u razumevanju vlastite vere, jer ih upućuju na one stvari koje ne slede iz objavljene vere. Da nije stalne kritike vere od strane nevere, vera sama ne bi se nikad oslobodila svojih zabluda: ova kritika je pročišćava i ojačava! Zato vera sadrži neveru kao svoju mogućnost.

Ako vernik uljudno razgovara sa nekim ko ne veruje, onda od njega može nešto više da sazna o svetovnom značenju objavljene poruke, a nevernik o svetom smislu istine Spasenja. Ako i ne vode tzv. dijalog Spasenja u čisto crkvenom obliku, dok iskreno razgovaraju, oni su izvan svakog zla. Ako vernici i nevernici zajedno grade ovaj svet, onda to ne mogu bez uzajamnog razumevanja, razgovora i dogovora. Ono što će se dešavati vernicima ne može se odvojiti od onoga što će se dešavati nevernicima. Jedan uistinu dijaloški način mišljenja i življenja imao bi za posledicu da među vernicima ne bi bilo fanatika, među misliocima dogmatika, a među političarima tirana. Zato R. Bigović

ističe: “Raj na Zemlji nije moguć, ali smo mi dužni da učinimo sve da se život na Zemlji ne pretvori u pakao.”¹⁹

Ako je Bog Otac stvorio ljudsku porodicu, onda je jasno da će se njeni članovi susretati kao braća i sestre. Bog je isti, ali se vernici međusobno razlikuju. To nije ništa čudno: i deca istog oca se razlikuju, pa šta? Iz činjenice da se deca razlikuju, ne sledi da im otac nije jedan te isti čovek. Bog se, dakle, obraćao ljudima, i nikoga pri tome nije isključivao, pa ni one koji ne veruju. U svakome od nas zapisan je put do drugog i drukčijeg. Drugi nije stranac – on je samo odeljeni deo mene. Vodeći razgovor sa njim, ja u stvari razgovaram sa samim sobom: sa jednom mogućnošću vlastite vere! Jer vera i nevera su dva odgovora na isti izazov, dva iskustva povezana snagom duha da izabere. Zato Žan Kokto ima pravo da kaže: „Volim druge i postojim samo preko njih.” Preko njih može da proširuje svoje srce i svoj duh. Naime, verske istine su od Boga preko proroka objavljene kao apsolutne i savršene, ali ih vernici iz mnogo razloga ne shvataju u celosti, u punoći značenja, već uvek nepotpuno, s obzirom na svoju ograničenost, ličnu, istorijsku, kulturnu. Svako jednostrano ljudsko mišljenje jeste uvreda za božansku mnogostranost duha. Zato Niče ističe: “Mi beskrajno čeznemo da budemo celi.”

Svaki se pojedinac oseća izuzetnim kao što se i svaki narod smatra izabranim. Sa stanovišta jedne zvanične vere, svaki drugi oblik verovanja jeste nevera. Bezbožnicima se često nazivaju i narodi druge vere, a ne samo ljudi bez vere ili neznabošci. Ovi nisu bili ljudi koji nisu verovali, nego nisu verovali u zvaničnog boga. Rimljani su tako prve hrišćane nazivali bezbožnicima. Katolici su protestante nazivali

¹⁹ R. Bigović, op. cit., str. 182. „Jer smo neopozivo naši, a ne uspevamo to da budemo. Jer smo i tuđi, ali nam ne polazi za rukom da se hladno osmotrimo kao tuđinci. Osećamo da nas deli nešto jače i više od naše objektivne srodnosti, životne bliskosti, istovetnosti ljudskih interesa, pa čak i ljubavi... Mostove ćemo ipak i dalje podizati, jer jedni ka drugima naprosto moramo prelaziti.” (Darko Tanasković, *Islam i mi*, Partenon, Beograd, 2000, str. 41–42).

ateistima. Vidimo da se nevera uvek definiše u odnosu na zvaničnu veru. Biti trpeljiv prema nekom ko veruje u drugog boga, ne znači biti trpeljiv prema njegovom bogu, već trpeljiv prema njemu, koji možda veruje u pogrešnog boga: on ima pravo da veruje u šta hoće i kako želi! Kao što ogromna većina vernika ne veruje strasno i duboko, tako i većina nevernika nije posve iskrena i slepa u svojoj neveri: ako i ne veruju, mogu biti trpeljivi prema onima koji veruju! Jer sloboda da se veruje podrazumeva i slobodu da se ne veruje: to su slobode koje pripadaju ljudima kao prirodnim bićima i građanima sveta, nezavisno od rase, klase, nacije, pola, starosti, obrazovanja itd., pa ih niko ne sme dovesti u pitanje ili uskratiti nekom drugom. Dakle: ako se jamči sloboda verovanja, onda se u isto vreme jamči i sloboda neverovanja! O ljudskim slobodama i pravima ne može se pregovarati: one važe za sve ljude, ili ih nema! To je ljudsko biće izborilo na istorijskom putu od podanika do građanina sveta.

5. Obrazovanje za dijalog i toleranciju

U bitnoj vezi sa ovim što je rečeno stoji i pitanje obrazovanja za dijalog i toleranciju, pitanje koje ne mogu zaobići ni svetovne ni svete obrazovne ustanove. Da li programi obrazovanja, kako u državnim tako i u crkvenim školama, doprinose dijalogu među pravoslavnim vernicima, dijalogu između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti, dijalogu između hrišćana i nehrišćana i, konačno, dijalogu između vernika i nevernika. Bojim se da ni državno ni crkveno školstvo ne doprinose duhu poverenja i pomirenja, jer ono što mladi ljudi znaju o sebi, o drugim verskim zajednicama i o ljudima koji ne veruju uglavnom je površno, ideološki obojeno i najčešće netačno.²⁰

Široko i duboko religiozno, moralno i estetsko vaspitanje i obrazovanje ispušteno je ili zapušteno u našim obrazovnim ustanovama, tako da iz njih izlaze nedovršeni ljudi, skoro duhovni bogalji. Kako

²⁰ Op. cit., str. 97.

onda oni mogu da vode plodan i trpeljiv dijalog sa drugima? Sokrat, taj najlepší cvet stare grčke kulture, rekao je: "Ako u Atini ne bude pekara, onda nećemo imati hleba. Ako ne bude obučara, onda ćemo ići bosí. Ali ako ne bude učitelja, nećemo imati Atinjana" (to jest imaćemo podanika, ali nećemo imati građana).

Mladi uglavnom dolaze u školu i odlaze iz škole religiozno, etički i estetički nepismeni. U nas mlade uče da budu sjajni stručnjaci, ali ih retko ko uči da budu dobri ljudi. Iskustvo naše škole jasno govori da mladi mogu da razviju svoj razum do zavidne visine, a da posve izgube svoju dušu. Kao da je zaboravljena ona umna opomena vladike Nikolaja Velimirovića: "Vaša religija mora da bude široka, da bi sva plemena mogla naći u njoj svoje duhovno dobro, i mora biti duboka, da bi ona mogla zapojiti i najžednije duše, pa ipak da ne presuši."

Pred nama je veoma važan i težak zadatak: mi se moramo učiti dijalogu i toleranciji, jer sve naše nevolje proističu iz činjenice što ne umemo da vodimo trpeljiv razgovor. Samo vaspitanjem i obrazovanjem za dijalog i toleranciju može se steći svest da je drugi čovek naša dopuna, a ne naš pakao. Ko nije trpeljiv, ne može biti čovek: još nije dorastao do čovekove visine! Da bi to postigao, on mora da osluškuje različite glasove vremena i različite načine govora, jer samo tako ima mogućnosti da upoređuje, bira i stvara. Zato Johan Hoizinga ima pravo kada kaže: „Mi naše prozore držimo otvorene za svaki vetar."

Učeni teolog Hans King upozorava da se odnos između raznih vera kretao od ignorancije preko arogancije do tolerancije! Ovo se može razumeti i ovako: više jedni pored drugih i jedni protiv drugih, nego jedni sa drugima! Ima puno zajedničkoga, ali nema jedinstva; niko nije protiv, ali svi ostaju uz svoje; ima okupljanja, ali nema delovanja; ima približavanja, ali ne i ljubavi; ima simboličnih nagoveštaja, ali nema stvarnih pokušaja; ima ublažavanja sporova, ali nema njihova prevazilaženja; ima oprostaja, ali nema zaborava. Ti susreti i nisu susreti

vernika nego verskih ustanova ili njihovih predstavnika, pa više liče na glumu nego na stvarnost.²¹

Đuro Šušnjić

RELIGIOUS DIALOGUE AND TOLERANCE
THE DRAMA OF UNDERSTANDING

Abstract

The paper considers the dramatic experiences of ecumenical and inter-religious understanding from a historical and cultural perspective. The author focuses on four analytical levels: 1) dialogue between adherents of the same faith (intra-religious dialogue between Orthodox Christians), 2) dialogue between adherents of different Christian confessions (for example between Catholics, Orthodox and Protestants), 3) dialogue between the adherents of different faiths (for example between Buddhists, Christians and Muslims, and 4) dialogue between people of faith and those of none (or who are agnostic or indifferent towards religion). The author ends by discussing the requirements for the future of inter-religious dialogue, particularly singling out a sufficient level of education.

²¹ Ako se duhovni poglavari dve sestrinske crkve, Zapadne i Istočne, sretnu jednom u 500 godina, onda je teško zamisliti da će običan vernički svet jedne i druge Crkve poći putem razumevanja i ujedinjenja. Setimo se da je bilo potrebno 900 godina da se uklone uzajamna prokletstva.